

Útěk: lidská dominantanta v nepochopitelném světě

Павел Басинский: Лев Толстой: Бегство из рая. АСТ, Астрель, Москва 2013.

Eskapismus, jak se někdy označuje romantická „útěkovost“. Není jen znakem romantické „Weltanschauung“; jak známo, jde o útky do minulosti (historická próza), exotiky (např. Chatteaubriandovy „americké“ povídky, orientalismus, včetně Byronova Mazepy, Puškinova kultivace krymských a kavkazských témat, Máchovo téma cikánů apod.; někdy jde o útěk do minulosti a trochu do exotiky - Mickiewiczův Pan Tadeusz -, ale i snaha zničit nebo změnit okolní svět (romantická revolta, revoluce: Francie, ruští děkabristí, Poláci apod.), ale obecně vzato jde o útěk od nepochopitelného světa. Jsou přece známy případy, že lidé zdánlivě „zmizeli“, aby našli „nový svět“, nové prostředí a novou identitu. Je tedy problém útěku i problémem lidské identity a neschopnosti ji jednou provždy udržet a na druhé straně i touhy se z ní vymanit a žít více životů. Možná to nepřímo dokládá známé buddhistické představy a možná v tom měl pravdu Karel Čapek v jednom románu své známé trilogie (Obyčejný život), v němž mluvil o rozpuštění individuálního života v mnohosti, také však o tom, že se jedinec z této masy možností (potencialit) již rodí (čtenáři si mohou připomenout osud muže na zapomenuté železniční stanici v bezdětném, společensky konvenčním manželství, který ví, že mohl být básníkem, bohémem, mohl pít a milovat - tuto možnost však z různých důvodů nevyužil - jistě jde o sublimovanou autobiografičnost¹).

V ruském prostředí jde o útěk před mocí, a to nikoli těch, kteří jí jsou pronásledováni, ale hlavně těch, kteří jí drží a nejsou schopni se s ní vyrovnat.² Výrazný je v této souvislosti příběh cara Alexandra I. (poprvé jsem tuto historii slyšel od bývalé ruské emigrantky a univerzitní učitelky Heleny Puchljakové, i když jsem neměl to štěstí, aby byla mou učitelkou ruštiny; tak jsem se dostal k pramenům). Jiný ruský emigré, druhdy profesor Moskevské univerzity Michail Zyzykin (1880-1960), právník, jenž po útěku z Ruska po Říjnové revoluci pracoval ve Varšavě a svou životní dráhu po roce 1945, kdy se pohyboval mezi okupačními zónami poraženého Německa ve snaze uniknout Sovětské armádě a její složce SMERŠ (Смерть шпионам), ukončil v Argentině, je autorem proslulé knihy Царская власть в

¹ Viz naše studie Jedna česko-ruská literární spirála (Dostojevskij - Čapek - Těndrjakov). Čs. rusistika 1990, 5, s. 257-265. Два полюса бытия: англо-американский эмпиризм-прагматизм и „русская тема“ у Карла Чапека. In: Związki między literaturami narodów słowiańskich w XIX i XX wieku. Pod redakcją Witolda Kowalczyka. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1999, s. 225-233. ISBN 83-227-1394-0.

² I. Pospíšil: Šílenství jako etické gesto. Etika, Brno, 1992, 2, s. 80-87. Týž: Spravedlnost Krista a Velikého Inkvizitora u Nikolaje Berďajeva. Etika, Brno, 1992, č. 3, s. 37-42.

России³, přiče v kapitole Тайны императора Александра I, o účasti careviče a budoucího cara na vraždě jeho otce Pavla I. (odtud idea otcovraždy u Dostojevského, který v budově zločinu jako student bydlel) a hlavně o jeho útěku od moci, kde údajně dožil v Tomsku jako starec Fjodor Kuzmič. Jiná teorie zase tvrdí, že uprchl na lodi z Archangelska inkognito do své milované Anglie.

Problém tzv. útěku Tolstého z Jasně Poljany a smrti na stanici Astapovo byl vícekrát analyzován jak na Východě, tak na Západě u příležitosti 100. výročí Tolstého v roce 2010 zvláště v širším komplexu. Zdá se to neuvěřitelné, ale autor vůbec nepřehání, když uvádí, že Tolstého útěk otrásl světem, stejně jako bolševická revoluce. Ukázala to i sumarizace českých ohlasů na Tolstého a jeho smrt, kterou jsme tehdy napsal pro francouzský slavistický časopis.⁴

Přesto v soupisu literatury o Tolstého útěku zejí dvě mezery: kniha francouzského komunisty a ruského židovského spisovatele Vladimira Solomonoviče Poznera (1905-1992; často se mylně zaměňuje s Vladimírem Alexandrovičem Poznerem, 1908-1975, možná příbuzným, nebo jeho synem Vladimírem Vladimirovičem, nar. 1934, kteří měli složité a hlavně kosmopolitní osudy⁵) a českého rusisty z Ostravy Pavla Nešpora (1922-1984) *L. N. Tolstoj* (Orbis, Praha 1971), který se stal obětí tzv. normalizačních čistek; jeho práce s jemnými náznaky psychoanalýzy zaštitěná povinnými odkazy na Lenina a jeho tolstojovské stati. Na okraj uvedme robustní a ironický - jako vždy - názor slovenského básníka Ľubomíra Feldeka (nar. 1936; Tolstého na útěku z Jasně Poljany doprovázel jeho tehdejší lékař a důvěrník Slovák Dušan Makovičský, rus. Душан Петрович Маковицкий, sám tolstojovec, 1866-1921): v básni (Feldek žil v 90. letech v Praze v „emigraci“, a proto mu bylo československé téma mimořádně blízké)⁶:

Rozhovor Slováka s Čechem

Lubomír Feldek

„Jaký je rozdíl v našich mentalitách?“

chce vedieť Čech – a Slovák otvára

hneď srdce, spraví z dějín stručný výťah:

³ Viz reedici: Михаил Зызыкин: Царская власть в России. „Москва,“ Москва 2004 (v edici Наследие Русского Зарубежья).

⁴ I. Pospíšil: Double Réfraction. La mort de Tolstoj en Bohème et en Moravie. Revue des Études slaves, tome LXXXI (2010), fascicule 1, Tolstoj 1910. Échos. Résonances. Interprétations. S. 53-70. ISSN 0080-2557. ISBN 978-2-7204-0465-8.

⁵ Viz http://en.wikipedia.org/wiki/Vladimir_Posner; wikipedia.org/wiki/Vladimir_Pozner.

⁶ I. Pospíšil: Úvaha k česko-slovensko-maďarsko-(polskému) troj(čtyř)úhelníku. In: Třináct let po/Třináct' rokov po. Brněnské texty k slovakistice IX. Eds: Ivo Pospíšil, Miloš Zelenka, Anna Zelenková. Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno 2006, ISBN 80-210-4180-3, s. 222-229.

“Keby mal Tolstoj Čecha lekára
a riekol by mu: ‚Už ma to tu ničí
a hned chcem odísť!‘ - Čech by zvolal: ‚Ne!
Nejsem si jist, Lve Nikolajeviči...‘
A Lev by zomrel v Jasnej Poljane.
Náš Dušan Makovický ani v slove
sa nevzpriečil. ‚Hned? Dobre. Ideme.‘
Lev zomrel na staničke v Astapove...“
„Jste spontánnější?“ ? Asi budeme...
A za tabletky, milý doktor, vďaka.
U nás by volali už funebráka.“

Útěk jako obecný výraz nesouhlasu s realitou je v případě Lva Tolstého v přítomné knize popsán vskutku do detailu, včetně tehdejších jízdnicích řádů ruských železnic, kde se dovídáme, že Astapovo nebyla žádná zapadlá stanička, jaks e traduje, ale důležitá křižovatka směrem na Východ.

Útěk nemusí být jen znamením nesouhlasu a nesouladu se světem, únikem z něho, ale také cestou k smrti, jak je to známo o některých druhích zvířat, která odcházejí ze zvířecí společnosti zemřít o samotě, často na speciální, k tomu vyhrazené místo. Člověk je vlastně vždy sám – v životě i ve smrti - i když je mezi lidmi, a je mu tak lépe, neboť ve zvratových momentech mu stejně nikdo nepomůže: zůstává jen on, prostor a čas. Tolstého útěky, z nichž poslední nebyl zdaleka první, měly i tento rozměr a možná výlučně ten. Dalším kontextem je ruský fenomén putování a routníka (пилигрим, скиталец, странник) jako duchovní akt (подвижничество); z tohoto hlediska by útěk Lva Tolstého z Jasné polany byl také příkladem tradičního ruského duchovního hledání.

Autorovou metodou na hranici vědy, literary faktu a beletrie je prolínání deskripce útěku s reminiscentními návraty, které demonstrují vývoj postojů Tolstého od dětství až k setkání se Sofií Bersovou (Behrs) a k utváření jejich vztahu. Problémem „tragédie ložnice“ (M. Gorkij) nebo „tragédie sexuální“ (Josif Kallinikov, 1931) se zabývala řada badatelů: Basinskij jejich výsledky konfrontuje, ale současně oživuje dotykem konkrétního materiálu, citacemi z korespondence, deníků apod. Z nich – nepřekvapivě - vyplývá obrovský spisovatelův egocentrismus a mesianistické představy, často až chorobných dimenzí, současně však až zoufalé hledání duchovní opory (zastávka v klášteře Optina pustýň, oblíbeného místa rozjímání ruských spisovatelů – zde se ještě mohl Tolstoj na svém útěku zastavit, kdyby se mu dostalo duchovní útěchy, ale to se shodou nešťastných, spíše náhodných okolností nestalo). To, co je pro literárního vědce podstatné, je však spíše analýza Tolstého děl, jež

napůl skrytě odhalují „útěkovost“ patrnou již v raných dílech a zesilující v pozdní tvorbě po duchovním převratu 70.- 80. let 19. století. Na otázku, zda šlo o odchod (уход) nebo útěk (бегство), odpovídá autor zřetelně, že šlo o útky od rodiny, dosavadního způsobu života: noc z 27. na 28. října 1910 v Krapivenském újezdu Tulské gubernie, jež podle autora otřásla světem, organicky vyplynula z celého života hraběte reflektovaného v jeho uměleckém i publicistickém a intimním díle (deníky).

Klíčovými postavami útěku jsou kromě samotného Tolstého také jeho manželka Sofie, jež se vzápětí pokusila o sebevraždu utopením v rybníku, děti, které otce podporují i odmítají, nejbližší přítel a důvěrník V. G. Čertkov a zmíněný Dušan Makovický⁷ a samozřejmě řada dalších, včetně cestujících ve vlaku, s nimiž Tolstoj živě debatuje, ale před nimiž se také zapírá.

Autor „dotáhl“ své téma až do ruských revolucí roku 1917 a sovětské doby, nicméně v hodnocení události, jíž věnuje knihu o více než 600 stranách, dochází jen k mlžnému závěru: „Что случилось – непонятно и навсегда будет непостижимо...“ (s. 631).

Knih je opatřena dvěma velkými soubory fotografií a vyobrazení pokrývajícími život Tolstého od dětství doslova po smrt. Soupisy prací odkazují mimo jiné k sebraným spisům Lva Tolstého o 90 dílech, přičemž jde zejména o deníky a korespondenci (díly 46-58, 83-84, 85-88); klíčový je i intimní deník a dopisy Čertkovovi, dopisy S. A. Bersové manželovi a její memoáry. Je zřejmé, že útěk Tolstého je především velmi ruská záležitost a že doklady jsou především tam (i když by se dalo předpokládat, že něco se po roce 1918 mohlo ocitnout v zahraničí), ale zahraniční bádání bych na autorově místě neopomíjel.

Celá aféra s útekem Tolstého z Jasně Polany jen prohloubeně dokládá utopické vizionářství ruské literatury, jejíž autoři rádi překračují dimenze beletrie směrem k filozofii a teologii, chtějí být vědci, proroky a spasiteli, oslovovat celé lidstvo: takový byl Puškin, jenž se stal z básníka a aforisty historikem, Gogolk, jenž přednáší v Petrohradě na univerzitě světové dějiny i Dostojevskij vytvářející nejen koncepcí spasitelského Ruska, ale v Bratrech Karamazovových vize přímo kosmické. Podobné vlastnosti najdeme u A. Solženicyna, jenž se stylizoval do podoby moderního Tolstého, jenž se od beletrie dobírá k vytvoření konceptů ruské budoucnosti. Východiskem z osobních krizí je často pojetí Ruska, jež spasí svět, což se projevilo i v řadě nacionalistických postojů řady zcela názorově protikladných spisovatelů za

⁷ Viz mj. Dušan Makovický: Písmená pozůstalost. Zpracoval Eva Boháčová. Památník národního písemnictví, Praha 1978. D. M.: Jasnopoljanské zápisky, díl I. (Dušan Petrovič Makovickij, upravil N. N. Gusev, přel. Anna Tesková). B. Kočí, Praha 1924. Яснополянские записки. „Задруга“ Москва 1922. У Толстого. „Яснополянские зариски“ Д. П. Маковицкого. „Наука“, Москва 1979-1981.

první světové války (M. Gorkij a N. Gumiljov); jedinou výjimkou byl sžíravý skeptik a melancholik A. P. Čechov.

Kniha Pavla Basinského nepřináší zcela nové věci, ani převratné hypotézy; její zásluha spočívá nejen v připomenutí této události v dotyku se 100. výročím Tolstého smrti, ale i v pojetí „útěku“ jako obecně lidského fenoménu spjatého zejména s převratnými historickými obdobími. V jednom z nich žijeme i my.

Ivo Pospíšil